

zik: »matematikai báj«, komédiai vidámság jellemzi. A prózája jó, a szójátékok simák, jó a humorérzéke, kellemes meglepetés a próbaszöveg.” Illés Endre véleménye szerint „könnyen pergőek, leleményesek a szójátékok, jó a barokkos fordulathalmazás, lendületes a szöveg”. Néhány javítást is ajánlottak, pl. hogy az első felvonást még nézze át.

Weöres Sándor szintén „postamunkában” készült VIII. HENRIK-fordítását Illyés kitűnőnek minősítette. Kéry ritmikai problémákat talált benne, mert a fordító gyakran élt anapesztussal, Kardos László szerint pedig zavaró a sorok végén az egy szótag többlet – a fordító nem rövid szótagot ugrat, hanem hosszút. Kéry azzal tett pontot a vita végére, hogy „ne szóljunk bele Weöres verselési megoldásaiba”.

1955. szeptember 23-án kelt a jegyzőkönyv utolsó bejegyzése. Végre „összeállt” a szöveg. Akkor még az is probléma volt, hogy le kellett gépelni az összes darabot, elolvasni, majd újraolvasni. (Egy aranyos kiadói gépíró nő kismilliószor „AndroCICUS-nak” írta Titus Andronicust.) A régi írógépeken nem voltak hosszú ékezetek, ezeket is végig ki kellett javítgatni. Először elolvasta a bizottság, elolvastam én, utána egy kézirat-előkészítő, azután kötetenként került a nyomdába, ott elolvasta egy korrektor, két korrektor, párhuzamosan mentek a szerzői korrektúrák a fordítókhoz – rettentően hosszú és bonyolult folyamat volt, és isteni csoda, hogy határidőre megjelent a kiadvány, aránylag jó minőségben – igaz, terjedelmes hibaigazítóval.

Lábjegyzetbe tartozó anekdota, hogy amikor a kiadás címnegyedívének korrektúrája az Új Magyar Könyvkiadó igazgatója, az egykori moszkvai emigráns, Rákos Ferenc elé került, haragosan felelősségre vont: tudom-e, hogy kik a mi nagy klasszikusaink – Arany, Vörösmarty és Petőfi? A fordítók felsorolásánál tehát az ő nevüket kiemelt szedéssel kell feltüntetni! Kétségbeesésemben Devecseri Gáborhoz fordultam, aki akkor a Néphadsereg őrnagya volt – és a Shakespeare-kiadás egyik fordítója. Devecseri egyenruhát öltött, becsörtetett Rákoshoz, és „megvédte” a többi fordítót, úgyhogy a címnegyedívben végül minden fordító neve egyforma betűnagysággal jelent meg SHAKESPEARE ÖSSZES DRÁMÁI-nak 1955. decemberi kiadásában.

Blum Tamás

MENETREND (I)

Ez a szöveg afféle testamentum. A Svájcban élő Blum Tamásnak svájci orvosai 1990-ben megmondták, hogy menthetetlenül rákos, és azt is, hogy körülbelül két éve van hátra még. (Pontosan annyis is volt.)

Ő roppant tervszerűen használta ki a hátralévő időt; kettős – egymással egybeként egybekapcsolódó – cél vezérelte: egyrészt minél teljesebben, szebben, színeseb-

ben élni, másrészt minél kevesebbet elvinni magával.

Az elsőt maradéktalanul teljesítette, a másodikat csak azért nem, mert az nem volt lehetséges – tudásának, intelligenciájának, varázslatos személyiségének csak egy töredékét hagyhatta hátra. De az a töredék sem csekélység.

Utolsó két évében rengeteget utazott, végiglátogatta régi barátait, és újakat szer-

zett, örömmel evett és ivott, sokat volt családjában és sokat Magyarországon. Itt kurzusokat tartott – Kocsis Zoltánnal, Kurtág Györggyel – Szombathelyen, a budapesti Operában és a Zeneakadémián. Szakmai hagyatékát az itt elhangzott – és szerencsére jórészt rögzített – előadások tartalmazzák.

Saját mozgalmas és szép életét is szeretne volna némileg dokumentálni. Ebben kicsit akadályozta szemérmes természete és az, hogy nemigen volt kire testálnia a maga és családjának történetét – János fia akkoriban még nemigen fordult a múlt felé. Az első problémát azzal oldotta meg, hogy utazásaiba csomagolta bele az éle-

tét. Sokat utazott Svájcban is, ezek azonban nem voltak „elutazások”, ezeket az utakat már nem kellett hazaférni. Mert ez a kézirat persze Magyarországról szól.

A második nehézséget Tamás segédemmel hidalta át. Pótfia voltam kezdetektől, már írogattam is, és gyűltek az elhaltak által hátrahagyott dossziékban a levelek, naplók, dokumentumok. Tamás engem választott „családi” örökösének, nekem mesélte el családját és – rokonok vagyunk – családjuk történetét, leskiccelte fejből a családfát, és nekem adta át az alábbi – irodalmi értékű – dokumentumot is.

Bächer Iván

Most, hogy rendszeresen visszajárok Svájcban Magyarországra örülni és bosszankodni, dolgozni és pihenni, gyakran találkozom emberekkel, akik közösen átéltek eseményekről, velem kapcsolatos dolgokról mesélnek. Némelyikre emlékszem, némelyikre nem, némelyikről meg biztosan tudom, hogy nem igaz. Mulatságos, hogy milyen hamar születnek legendák a távollevőkről, korábbi rokon- és ellenszenvak milyen furcsa formában öltönek testet negatív és pozitív emlékekben.

Soha nem őriztem plakátot, kritikát, levelet, számlát. Semmit fel nem jegyeztem, csak a külföldi utazásaim menetrendjeit. Ezeket azonban precízen, egy nagy narancssárga fedelű füzetbe. Adataim megbízhatóak, így kedvem támadt mesélni róluk.

1937, Ausztria

Apa (B. Béla), Juszt, a szakácsnő, meg én. Apa negyvenegy éves, Juszt lehet huszonöt, én nyolc.

Az útra úgy került sor, hogy anyának (Mariska, apának Mária) ki kellett húzatni a két első fogát. Amíg a hidat nem rakták be helyette, nem akarta, hogy lássuk. Nyár volt, vonattal mentünk Bécsig, apa ott maradt, és Jusztit meg engem autóval felvittek a Raxra. (Hegy, nem messze Bécsből.) Egy héttel később értünk jöttök, visszavittek Bécsbe, ahol egy napot töltöttünk, másnap hajóval Pestre.

A Raxon volt a kis penzióban egy őz. Salátát adtak az ebédhez, de nem olyat, mint otthon. Keménytojás-darabkákat vágta bele. Bécsben a villamos piros, ez volt a legfeltűnőbb. Visszafelé a hajón minden hídnál leengedték a kéményt. Már előre odaálltam nézni.

Apa azért is ment, mert Sachsl úrral akart találkozni, aki, amíg Bécsben élt, a főnöke volt. Szüleim akkor jöttek át Bécsből Pestre, amikor anyám állapotos lett, mert azt akarták, hogy magyar környezetben nőjek fel. Az autó is Sachslé volt, sofőrrel. Az üzlet, ahol apa dolgozott (Braumüller könyvkereskedés), ma is megvan. Mint utólag megtudtam, arról beszélgettek, hogy nem kellene-e elmenni Európából. Manilára gondoltak, ahol egy bécsi barátjuk egy évvel előbb nyomdát alapított.

1938, Vágújhely

Apa öngyilkos lett, a németek bevonultak Ausztriába. Fuchsekhoz júliusban mentünk Vágújhelyre, anya és én. Azt hiszem, hogy lányuk, aki Pesten élt, és szeretett anyával kártáznai, kérte meg szüleit, hogy hívjanak meg minket kikapcsolódni.

Anya teljesen zavart volt, az elképzelhetetlenül hirtelen és váratlan megözvegyülés megfosztotta legelemibb életösztöneitől. Velem se tudott törődni, magával még kevésbé. Én túl voltam a sokkon, amikor rájöttem, hogy az élet megy tovább. Fuchsek nem voltak rokonaink, apámat nem is ismerték, így nem is beszéltek róla.

Vágújhely rendezettebbnek tűnt, mint Balassagyarmat, ahol addig nyaraltam. A házban nem volt gyerek, de elvittek néhány korombeli fiúhoz, és én is meghívhattam őket a nagy kertbe labdázni. Egy Karcsi volt köztük, orvos fia. Nagy lepkegyűjteménye volt, és egy klubba vitt pingpongozni. Itt lehetett uszonnázni is meg olvasni. Karcsi elmondta, hogy ez a Baloldali Klub. Az ő szülei nem baloldaliak, de nem bánják, ha idejár. A többiekkel szlovákul beszélt. Zavart, hogy vannak gyerekek, akiknek a beszédét nem értem. Azt hiszem, Masaryk és Marx képe lógott a falon.

Fuchsek fia, Pali jött látogatóba, harminc év körüli mosolygós ember. Volt egy autója, és elvitt egynapos kirándulásokra. Pöstyénben láttam egy szobrot, amelyen egy ember eltöri saját lábán a mankóját. Megmagyarázták, hogy azért, mert a víz meggyógyította, és már anélkül is tud járni. Apám jutott eszembe, aki szeretett bolondozni velem, és azt állította, hogy a patikákon azért van kigyó, mert a patikus mindenkit kigyógyít. „Ne hülyítsd a gyereket, úgyis elég hülye”, mondta anyám, és én szerettem, hogy nem úgy beszélnek velem, mint az osztálytársaim szülei a gyerekeikkel. Apa arra is figyelmeztetett, mielőtt első nap iskolába mentem, hogy legyek óvatos, mert a tanító néni istenfélelemre meg hazafiaságra fog uszítani. Ezt eléggé komolyan mondta. Pedig négy évet szolgált az első világháborúban, pilóta volt, lezuhant 1500 méterről, de egy fán akadt fel a kis gép, így maradt életben. Magyaroknak vallotta magát. A soproni népszavazásra odautazott Bécsből (Sopronban született), és a sírokról írta le a neveket, hogy több helyen, több néven szavazhasson a Magyarországhoz való tartozás mellett.

A zsidósághoz csak azért ragaszkodott, mert „ahol számárpad van, ott rendes ember abban ül”. És amikor megkérte Herczeg Ferencet, hogy engem ajánljon be diáknak a sárospataki református kollégiumba, ahonnan angol egyetemre lehetett jutni, azt a választ kapta, hogy rendben van, ha áttérek reformátusra. De erről hallani sem akart. Amikor évente Adél nénihez, öreg nővéréhez mentünk széderestére, elvitt előtte sonkát enni, nehogy elhiggyem Adél néninek, hogy rendes zsidó nem eszik disznóhúst. Beíratott a fasori evangélikus gimnáziumba (ő a soproni evangélikusba járt), és remélte, hogy a racionális, természettudományos nevelés kiveri belőlem a zenészhajlamot.

Fuchs Pál Pozsonyba is elvitt. Nagyobb forgalom volt, mint Pesten. Először ültem kávéházban, és először láttam cipőáruházat (Bata). Mondták, hogy itt a ruhanemű olcsóbb, mint Magyarországon, és jobb is. Láttam a Pozsony–Bécs villamos síneit, de a villamos már nem járt Ausztria megszállása óta.

Fuchs bácsit és nénit szerettem, a lugasban ültek velem délután, amíg anya pihent. Azóta is szívesen eszem, amivel mindig kínáltak, aludttejet rozskenyérrel.

Soha többet nem láttam se őket, se Fuchs Palit.

1944–1945, Bergen-Belsen, Svájc. Anyával

1944. június 30-án indultunk a Rákosrendező pályaudvarról. Több mint egy évvel később, 1945. augusztus elején érkeztünk vissza Budapestre.

Erről az útról, az úgynevezett Kastner-csoport utazásáról tanulmányokat, még egy könyvet is írtak. Noha magyarokról volt szó, úgy tudom, Kanadában jelent meg.

Gazdag kolozsvári zsidók, nagyrészt cionisták, megvesztegették Eichmann, hogy juttassa ki őket családjukkal együtt a háborúból. A megegyezés szerint kb. 600 embert szállítottak volna el a barcelonai kikötőbe. A résztvevők Pesten gyülekeztek, csillagos (zsidók számára kijelölt) házakban. Barátaink, Kolbék is befizették a részvételi díjat. Minthogy a család fogalma nem volt pontosan meghatározva, nagy anyagi áldozatokat hozva elérték, hogy anyámat és engem is a listára vegyenek. Ez másoknak is eszébe jutott, így aztán a 600 helyett 1609 ember jelent meg az önkéntes deportálásra a Columbus utcai gyűjtőhelyen. A Rákosrendezőn tehervagonokba raktak, és elindultunk. Első megállóhelyünk Ács volt, Komárom mellett. Itt elterjedt a hír, hogy Barcelona helyett Auschwitzba visznek. (Mi Auspitznak értettük, Auschwitzról nem hallottunk soha.) De ez csak ijesztgetés volt, és azt jelentette, hogy a több emberért még többet kell fizetni. Ismereteim a pénzügyi huzavonáról teljesen megbízhatatlanok, a tizenhét éveseknek nem sokat meséltek.

Egy hétig utaztunk, de nem délnek, hanem északnak. Beraktak mindnyájunkat zálogba a bergen-belseni koncentrációs táborba, ami akkora volt, mint egy nagy város. Hat hét után 600 embert kiválasztottak taláalomra, tehát az eredeti mennyiséget, és elvitték őket, mint később megtudtuk, Svájcba. A maradék ezer fél évvel később ment utánuk – mi is köztük –, előbb a St. Gallen-i kaszárnyába, majd onnan Caux-sur-Montreux-be, az Esplanade Szállóba, gyönyörű kilátással a Genfi-tóra. Innen én külön engedéllyel járhattam a lausanne-i konzervatóriumba (formálisan itt is fogságban voltunk). Majd egy Morpurgo nevű hegedűssel és Basevi nevű csellistával, akik olasz katonaszökevények voltak, egy szomszédos faluba, Blonayba helyeztek, és innen jártunk a különböző menekültek otthonaiba zongoratriókat játszani. Persze amíg nem volt biztos, hogy a németek elvesztik a háborút, a Svájcba menekülteknek se volt ilyen aranyéletük. De erről is könyveket írtak.

Anyá hasnyálmirigyrákot kapott, amit meg is tudott, mert kivette zsebemből a leletet. Zoltán, anyá öccse, aki hamis papírokkal dekkolt Budán, az ostrom kellős közepén (1944. dec. 27.) sürgőnyt küldött Caux-sur-Montreux-be, mert az angol rádióból megtudta, hogy csoportunk megérkezett. Itt a sürgöny ma is nálam, kiveszem a dobozból, hogy pontosan írjam: *Mindenki jól, Borcsa Krímben*. Borcsa a harmadik testvér volt. Ballassagyarmatról vitték el, és ekkor már nem élt, ő is Bergen-Belsenbe került, de persze nem a mi kivételezett csoportunkba. Anikó – róla később írok –, aki együtt volt velem ott, és később a legelőkelőbb svájci hotel tulajdonosának a felesége lett (ma is az), mesélte, hogy ők tudtak ott a mi csoportunkról. Borcsa sejtette, hogy mi is köztük vagyunk, és a szemétszállító kocsival lovának a fenekébe dugott üzenettel próbált velünk kapcsolatot találni, de mi nem kaptuk meg.

Nagybátyám sürgönye tehát nem volt igaz, mégis arra ösztönözte nyolc hónappal később akkor már haldokló anyámat, hogy visszatérjünk Pestre. Hat vöröskeresztes autóbusz hozta a lerombolt Németországon és az aránylag ép Ausztrián keresztül a száznyolcvan visszatérőt. (A csoport többi tagja szétszóródott a világban.)

Pesten anyá már vissza se költözött sértetlenül maradt lakásunkba. Mindjárt kórházba került, és két hétre rá meghalt.

A lakásban egyébként a Moldován házaspár lakott, akik nagy szeretettel fogadtak, mutatták, hogy a holmim épségben megvan. Ők maguk Erdélyből menekültek az oroszok elől, és ezt a lakást kiutalták nekik. Én az első napokban Zoltánnál, nagybátyám-

nál laktam a Németvölgyi úton, és megbeszéltem Moldovánékkal, hogy anyám halála után ismét jelentkezem. De addigra sem ők, sem a holmim nem voltak ott. Mint Szabó néni, a házmesterné mesélte, egy orosz katonai teherautóra pakoltak mindent, neki azt mondták, hogy hozzám szállítják, új címemre. A lakásban mindössze a „német könyvszekrény” tartalma maradt R-től Z-ig.

Mivel nem volt miből élnem, munkát kellett keresnem. Még néhány nappal anyá halála előtt jelentkeztem az Operaházban, ahol balettzongoristát kerestek, fel is vettek. Anya még tudott örülni a jó hírnek. Borcsa halálát nem mondtam meg neki.

A Svájcban töltött idő alatt sokat utaztam, persze Svájcban belül. A caux-sur-montreux-i Esplanade Szállóban sorkatonák őriztek. Egy ügyeletes a portásfülkében volt, de gyakran járt körül a folyosón. Az asztaláról loptuk Robi barátommal a katonai ingyenes vasúti igazolványok formuláit. Hülye nevekre állítottuk ki őket. Így jutottam el Zürichbe, Genfbe és sok más szép helyre. Az én igazolványom Prágai Sonka névre szólt.

Tizennyolcadik születésnapomat is egy potya genfi úttal ünnepeltem Kolbénál, akik annak idején minket is befizettek az útra, és akik ott egy menekültotthonban laktak. Kaptam tőlük annyi pénzt, hogy abból egyedül elmehettem vendéglőbe ebédelni, mert azt kértem ajándéknak. Az óvárosban beültem egy olcsó kocsmába. A szomszéd asztalnál valaki magyarul azt mondta: Nem találok senkit, aki lekísérné az *Árva Lászlót* meg az *Arról alult*. Odamentem, és közöltem, hogy én vállalnám. Kezdeti bizalmatlanság után elmentünk egy zongorás lakásba, ahol eljátszottam az énekesnek, Csabay Lászlónak a két Kodály-dalt. Este egy UNRRA jótékonyági hangversenyen léptünk fel, és 200 frankot kaptam, most már azt hiszem, hogy Csabay az ő fellépti díját is nekem adta. Ettől aztán gazdag lettem a hátralévő két svájci hónapra. Csabayról is írok még, mert Jugoszláviában nyaraltunk együtt 1967-ben Marionnal, az ő feleségével, és Józsával meg Jánossal, az én feleségemmel és fiammal. De addigra ő már amerikai állampolgár lett, mert amikor vissza akart költözni Magyarországra, Bécsben megtudta, hogy barátját, Szőnyi Tibort lecsukták. Így aztán visszafordult, és kisebb politikai hercehurcák ellenére (kommunista barátai miatt) a Metropolitan szerződtette. Utójára Floridában láttam, 1984-ben. Sarasota mellett egy kis földi paradicsomban éldegélt mint nyugdíjas.

A hosszú út többi állomásáról még annyit: Ácson, Komárom megyében soká álltunk. A mezőre mehettünk a dolgunkat végezni. Akkor még volt ennivalónk, és én adtam a német őrnek cseresznyét. Egyidősek lehettünk, Fritznek hívták, és szégyelltem, hogy nekem nagyon szimpatikus volt.

Linzben meg kellett fürödnünk egy közös tusolóban, férfiaknak, nőknek. Két kutya sétált köztünk. A helyiség előtt Zyklon-B-dobozok heverték, de mi nem tudtuk, hogy mire valók.

A vonat áthaladt Göttingenen. Ez már az ötödik nap volt a marhavagonban. Reggel az állomásról elkergették a civileket, hogy ne lássák a sárga csillagos csoportot – mehettünk tisztalkodni a vasúti vécére. Minthogy közülünk biztos senki nem akart megszökni, nem nagyon őriztek. Így aztán kimentem az állomásajtón, és az újságosnál vettem egy *Völkischer Beobachter*t, volt még Pestről német aprópénzem. Levettem az ingemmel együtt a csillagot is, hogy ne csodálkozzon az árus. Úgyis meleg volt 1944. július 6-án.

December 5-én Bergen-Belsenből Svájcba menet Nürnbergben is ilyesmi történt. De itt már első osztályú vagonokban utaztattak a németek, vajat, fehér kenyeret, sonkakonzervet adtak velünk, és búcsúzóul megparancsolták, hogy az ott maradó félmil-

lió fogoly érdekében mondjuk azt a svájciaknak, hogy az ellátás jó volt. Ez kicsit irreálisnak tűnt, engem 42 kilónak mért két napra rá a svájci egészségügyi. A szakadt nyári ruhám, amiben decemberig jártam, sem győzött meg senkit a jó bánásmódról.

Tehát a vonat Nürnbergben megállt. Itt is olyan üresség volt az állomáson, mint Göttingenben. Le kellett vennünk a csillagot, végképp, és mentünk tisztálkodni. Kolb Jenő odaszemtelenkedett velem a mozdonyvezetőhöz, egy fogatlan öreg katonához, és meleg vizet kért borotválkozáshoz. Az megcsurgatta a lokomotív oldalcsapját, persze literszámmra jött a víz. Nevetett, és megkérdezte, honnan jövünk, mondtuk, Magyarországról. És hogy hova megyünk, mert ő csak most vette át a mozdonyt, és még nincs úti-parancsa. Mondtuk, Svájcba. Kérdezte, hogy kik vagyunk tulajdonképpen, mondtuk, zsidók. Amilyen képet ehhez vágott, az sok koplalást és fázást megért.

Estére Lindauba értünk, a svájci határ közelébe. Ott még egy utolsó tárgyalás folyt Eichmannékkal. A vonat órákig állt, és mi nem tudtuk, hogy visszavisznek-e vagy nem. Egyszerre a vonat megindult visszafele. Többen ki akartak ugrani, volt, aki elájult. Aztán húsz perc múlva mégis Svájcban voltunk. (Harmincöt évvel később Münchenből jöttem Zürichbe vonaton, és amikor Lindau után megint csak visszafele indult a vonat, láttam, hogy nincs tovább sín a Bodeni-tó miatt, csak visszafele lehet elindulni.) Svájc-ból vissza Budapestre tizenkét napig (aug. 6–18.) tartott a hat autóbussznak az út. Dornbirnben akartunk a kolduló osztrák gyerekeknek svájci kekszket adni, de a zuáv – francia zóna volt – puskatussal kergette el őket. Münchenben körülnéztünk, de város nemigen volt. Salzburgban csak a szövetségesek katonai ételosztójánál lehetett levest kapni. Mozart szülőháza nyitva volt, és belépőjegyet is kellett váltani. Nekem egy ezermárkásom volt, amit egy dollárért kaptam. A belépő ugyan csak egy márkába került, de a kisasszony nem adott vissza az ezresből, mert, mint mondta, pénzért úgysem lehet semmit se kapni. Bécsben csak egy járványkórházban talált a Vörös kereszt szállást. Anya kicsit jobban volt, így inkább egy padon aludtunk a schönbrunni parkban. Ausztria és Magyarország között nem volt határ. Az utolsó szakaszon a mi buszunk ment elől, és engem a svájci sofőr mellé ültettek, hogy mutassam az útirányt. Bejöttünk a Bécsi úton, és én mondtam, hogy forduljon balra, mert ott lesz a Margit híd. Nem volt. Végül a Ferenc József vagy akkor talán már Szabadság híd furcsa szükségpallóján kerültünk át Pestre a Gizella nőiskolába. Svájc után az ágyak nagyon piszkosnak tündek. Ezért is csodálkoztunk, amikor először mindenkinek meg kellett mutatni a haját, hogy nem tetves-e.

1950, Bukarest

Április 4-re, Magyarország felszabadulásának ötödik évfordulójára rendezték azt a díszhangversenyt Bukarestben, melyen az Operaház kórusa adta a teljes műsort. Operarészleteket énekeltek, Pless karigazgató vezényelt, és én, az asszisztense kísértem zongorán. A hangverseny után fogadás volt. Egy tagja a kórusnak odament Gheorghiu-Dejhez (akinek édeskés fodrászszaga volt), hogy írja alá a családjának küldendő levelezőlapot. De miután aláírta, a mögötte álló ember elkérte a lapot, és szétépte. Nekem mint helyettes vezetőnek külön tolmácsom volt, Zsuzsa, nagyon értelmes, nagyon kellemetlen. Semmit nem volt szabad egyedül tennem, még a benzint is ő töltette az öngyújtómba, amikor kifogyott. Román pénzt nem is kaptunk. A hangversenyt másnap délelőtt felvette a filmhíradó. Azért másnap, mert az eredeti protokollkoncerten zavartak volna a reflektorok. Fölállították a kórust, megint csak frakkban a pódiumra kora reggel, mintha tegnap lett volna, mindenki ott volt, csak én nem, nélkülem pe-

dig nem lehetett semmit se csinálni. Én aludtam a szállodaszobában egyig. Mindenütt kerestek, csak ott nem. Aztán föltörték az ajtót, ami nem is volt bezárva. Kényszeregetten mosolyogtak, én mosakodás nélkül frakkba vágtam magam, és egy nagy autó elvitt a terembe.

Utána Grozánál ebédeltünk volna, de ebből miattam uzsonna lett. Ott volt a fél kormány, Ana Pauker ült mellettem. Groza kedélyes volt, mutatta közös fényképét Sztálinnal: ezt se hitte volna apám, a burzsuj – mondta. Engem megszidott a csúnya öltönyömről: ilyenben nem megy az ember államfőhöz. Ha visszamész Pestre, menj el a Kecskés szabóhoz, és mondd, hogy csináljon neked is olyan öltönyt, mint amelyet a Groza Petinek szokott. És hogy akik itt állnak mögöttem, úgy tesznek, mintha nem tudnának magyarul, de mindent felírnak, amit mondok. Körülnéztem, hogy röhög-e valamelyik, de álltak, mint a cövek. A palacsintában, amit előételnek adtak, annyi tej-szín és kaviár volt, hogy a főételt már meg se tudtuk enni. Utána az Operába mentünk. Groza még oda is velünk jött. TOSCA volt, csupa szép hangú énekessel (a nagy Ștefănescu-Goangă volt Scarpia), és a román szöveg nekem éppolyan olaszosan csengett, mint az eredeti. Ezt mondtam Zsuzsának, aki mindjárt elővett a táskájából egy két-nyelvű EMINESCU-VÁLOGATÁS-t, és nekem adta. Szoktam ma is olvasni és szeretni.

Három napig voltunk ott.

1956, Lengyelország, Józsával

Csoportos utazás, úgynevezett művészcsere-akció. Mint a debreceni Csokonai Színház zeneigazgatója kérhettem, hogy a feleségemet is magammal vihessem. Noha az ő káderlapján az állt (meg is mondták), hogy könnyelmű bohém társaságba keveredett (az enyémben), szabad volt neki is jönni. Minthogy először volt életében külföldön, sírt, amikor átment a vonat a cseh határon, és külföldi kutyát hallott ugatni. Szobnál is, Zebrzydowicénél is sokat kellett állni, csak úgy. Varsóban a művészek klubjában láttak vendégül ebédre. Nem volt tolmács, csak egy Alicia, aki franciára fordított. De ebéd után jött egy magyar diák, és megmutatta Varsó nevezetességeit, főleg a Szovjetunió által épített Kultúrpalotát.

Pesten felejtettem a fogkefemet, és a diák megígérte, hogy szerez másikat. De nem tudott. Aztán Alicia szerzett, mert velünk jött a tengerpartra is, franciára fordítani.

Két barátom jött a csoporttal, Földes Gábor, a győri színház főrendezője, aki okosan magyarázta, hogy Rákosi leváltása, ami azokban a napokban (1956. júl. 2.) történt, jót fog tenni a pártnak, és hogy talán Gerő is csak átmeneti vezető lesz. De aztán jönnek a kiváló fiatalok. Hogy Földest Kádárék később felakasztatták, tudott dolog. Amikor tizenhat évvel később emigráltam Svájcba, és kerestem a saját érveimet, hogy miért megyek el, Földes meggyilkolása talán a legelső helyen volt. Másik barátom Mensáros volt, ő is engedélyt kapott, hogy a kisfiát magával hozza. Vele három hónappal később Debrecenben politizáltunk. Senki nem volt nála toleránsabb, konstruktívabb, korrektebb. Börtönnel, letiltással úszta meg, Földeshez képest nagy szerencséivel. De hát nem is volt kommunista.

Ott láttam először a tengert Miendzizdrójában. Csak a legbátrabbak mentek úszni a hideg vízbe, és aztán gyorsan be a takarók alá. Volt egy sajtóklub nevű hely, ahol lehetett nyugati újságokat olvasni. Ez Magyarországon akkor lehetetlen lett volna. Ott találkoztam Dankowski zenekritikussal, aki aztán októberben felhívott Debrecenben, hogy mi van, lőnek-e, hogy küldjön-e ennivalót és szappant. De Debrecenben éppen nem volt semmi, nem lőttek, és annyi ennivaló volt, hogy még. A szappanhelyzet sem

volt problematikus, még az előbb Záhony, majd újra Pest felé vonuló tankok ágyú is tisztára voltak pucolva.

Visszafele megint Varsóban tartózkodtunk néhány órát. Mensáros elküldte a fiát az áruház játékosztályaúra száz zlotyval, hogy költse el, de Péter visszajött, hogy nincs mire. Megállapodtunk, hogy már csak azért is jó Lengyelországba utazni, mert onnan jólesik hazajönni.

Kialakítottam utaim során azt a technikát, hogy lemaradok a hivatalos vonatról. Katowicében próbáltam ki először, mert szerettem volna Krakkót látni. Hagytuk a vonatunkat elmenni, és átutaztunk Krakkóba. A Wit Stwosz-oltárfaragást – aminél szebb nincs is – éppen leszedték a templomból, ahol félhomály van, és egy világos kiállítási teremben lehetett megnézni. Utolsó pénzünkéből megvettük a Mária-templomban árult albumot. Hogy az étvágyunkat elvegyük, Józsa receptjét követtük, veszprémi éhes diák korából. Nagy pohár víz, fél tábla csokoládédarab, kenyér, nagy pohár víz. A ragacs tökéletesen működik.

Pesten a Kultúrkapcsolatok Intézetében kellett az útlevelet, vagyis azt az álútlevelet, amely egyszeri kilépésre jogosít, leadni. Exkuzáltam magam a késésért, Takácsné már aggódott.

1957. június, Bécs

Párttag 1948-tól 1956-ig, 21-től 29 éves koromig voltam. Beléptem, mert az elv elvben tetszett, de könnyű volt az aktív politikán kívül maradnom, mert nagybátyámat, Zoltánt mint jugoszláv kémet (ezt később angolra helyesbítették) lecsukták, és hét évet ült. Biztos voltam, hogy nem az, ezért hamar elvesztettem a bizalmamat a rendszerben. Türelmetlenségem amúgy is alkalmatlanná tett ülések, tanfolyamok végighallgatására, ultizni viszont sose untam meg. Státusom, melyet jóindulatú, túlzottan intellektuális, nem egészen megbízható művészléleknek fogalmazott a színházi párttitkár, nekem teljesen megfelelt. 1956. október 24-én Debrecenből Pestre akartam utazni, de ez csak december 3-án sikerült. A régi párt megszűnt, az újba nem léptem be. Amikor észrevettem, hogy az általam remélt liberalizálódás nem valósult meg, már késő volt a disszidálásra. Szerettem volna tudni, hogy mennyit romlott a helyzetem mint nem visszalépettnék, és próbálövészként kiutazási engedélyt kértem öt napra Bécsbe a kultuszminisztérium zenei osztályán. Azt mondtam, hogy könyvtárban akarok új műveket keresni a debreceni operatársulatnak. De valójában semmi dolgom nem volt. Az engedélyt és harminc dollár költőpénzt bámulatos gyorsan megkaptam, és mindjárt közölték – bár még titok –, hogy három hét múlva az avignoni fesztiválra utazom. Sose hallottam Avignonról mást, mint hogy ott székeltek az ellenpápák.

A bécsi útról nincs mit írni, hacsak azt nem, hogy napra harmincéves voltam, és izgalmamban, hogy átlépek a vasfüggönyt, előtte egész éjjel nem tudtam aludni.

1957. július

Prága–Párizs–Avignon és környéke–Párizs–Budapest, minden olyan marhán volt szervezve, ahogy csak lehetett.

Takácsné, akinek szemmel láthatólag imponált, hogy alig adtam le az útlevelet, máris megkapom újra, rám bízta a jegyvásárlást, mert én olyan intelligens vagyok. A csoport másik öt tagja színész volt, és nekik előbb Prágába kellett utazni egy magyar–cseh műsorban verseket mondani. Én később indultam volna direkt Párizsba. De mert Prágában sem voltam soha, magamnak is Prága–Párizs jegyet vettem. Prágában csak a szí-

nészeknek volt szállásuk, nekem magamról kellett gondoskodnom. A tudakozó megmondta egy volt bergen-belseni társam telefonszámát, akiről tudtam, hogy Prágában él, és nála aludtam két éjszakát. Prága annyira tetszett, hogy elhatároztam, ide eljövök Józsaival később hosszabb időre. A színészek maradtak, és én harmadnap egyedül elindultam Párizs felé. Valamennyi pénzt adtak velünk, és valamennyit vettem egy régi kedves kurva ismerősömtől a Bristol bárja mögötti vécében. Azt hiszem, máig sem említettem nejemnek – nem a lányt, azzal nem volt semmi dolgom – a pénzt.

A cseh–nyugatnémet határon tábla volt: Sie nehmen jetzt Abschied von der freundlichen Tschechoslowakischen Volksrepublik. Ehhez képest egyáltalán nem freundlich rendőrök rohanták meg a vonatot, kitépve magukat őreik kezéből. Szerencsére a vagonok le voltak zárva, és így nem harapták szét az utasokat. De azért félelmes volt. Már elhagytuk a béketábort, és kerestem az étkezőkocsit, hogy bajor sört igyak. Keresztül kellett menni a paklikocsin, ahol éktelen bűz volt. Ahogy átmentem a keskeny folyosón, és benéztem a csomagtérbe, egy tigrist láttam gubbasztani egy fölül-alul fa, oldalt vasrácsos kalitkában. Egész alacsony volt, hogy felállni se tudjon. Ezért vadultak meg a kutyák. Gondolatban rehabilitálnom kellett a cseheket, ha nem is értettem, hogy mért kell egy ötkocsis szerelvényhez olyan sok kutya. Ami a tigrist illeti, az étkezőkocsiban megtudtam a pincértől, hogy a hannoveri állatkert vette meg a prágaitól.

Kedvemre késhettem el a csatlakozást (hiszen a többiek csak három nappal később jöttek) Münchenben. A várost akartam nézni, de arra alig maradt időm, mert a kirkatokban televíziók működtek, és olyat még sose láttam. A hangot is kiközvetítették az utcára. Híreket mondtak, aztán Anouilh EURIDIKÉ-jét közvetítették egy színházból. Este mentem tovább. Karlsruheban még egyszer le akartam késni, de amikor a ronda teret láttam a pályaudvar előtt, mégiscsak visszarahantam, hogy elérjem a vonatot.

A kehl–strasbourgi határon nem kérték az útlevelet. Ettől úgy megijedtem, hogy utánaszaladtam a határőrnek egy pecsétért. Aztán jött a vámos, és a szemben ülő fiatalemberrel levetette a kofferjét a hálóból. Volt benne a ruhanemű közt egy francia flúte, hosszú vékony fehér kenyér. Szétvette a két felét, és a benne talált fotólencsét (lehetett úgy ránézésre vagy száz darab) elkobozta. Szegény jó csempészt nyilván az a boltos jelentette fel, akinél a lencsét vásárolta.

Szó nélkül követte a stukkeres vámost, és az ablakon kinézve láttuk, ahogy megbilincselik.

Reggel megérkeztünk a magyarok párizsi pályaudvarára, a Gare de l'Estre.

Tudtam, hogy a Magyar Intézetben fogok lakni, és tudtam, hogy először is aludni kell. Franciául dadogtam svájci időkből, és még a vonatban megmagyaráztattam magamnak, hogy hogyan kell metrójegyet venni, és hogy jutok el a Rue Pierre Curie-be. Úgy is volt, kiszálltam a metróból, és ahogy tanultam, a Rue d'Ulme fordultam balra, majd jobbra a Pierre Curie-be. Itt egy hölgy megszólított, és megkérdezte, nem tudom-e véletlenül, hogy hol a Rue d'Ulm. Véletlenül tudtam.

A Magyar Intézetben csak a takarítónő volt. Szobát nem tudott adni, de engedett telefonálni. Felhívtam barátaimat, Polgárékat, akik mondták, hogy délben értem jönnek. Aludtam egy órát a fotelban, aztán jött az igazgató (Gergely professzor), és beeresztett egy vendégszobába, ahol tovább alhattam. Utána Polgárékkal mentünk várost nézni. Megmutatták a környék legolcsóbb vendéglőjét, ott ettünk valami kutyarozsát, aztán nagyot sétáltunk előbb a Notre-Dame-hoz, aztán a Sainte-Chapelle-be, és a végén eljutottunk abba a szállodába, ahol ők mint friss menekültek laktak. Hogy miért olcsóbb (két mérnöki fizetéssel) szállodában lakni, mint lakásban, azt csak a pá-

rizsiak értik. A hotel (Saint-Sulpice) ugyanabban az utcában (Rue Casimir Delavigne) volt (van) az Odéon mögött, ahol Ady hotelja (des Balcons), mutatták az emléktáblát. Aludtam náluk még egy kicsit, aztán térképes magyarázatuk alapján elmentem a csarnokhoz egy bisztróba Szoltsányival találkozni. (Ott randevúztunk újra, amikor innen Svájcból mentem először Párizsba. Mondta a telefonon: ahol múltkor, vagyis tizenhét évvel ezelőtt.) Kis háromkerekű Isettával végigvitt a Champs-Élysées-n, mesélt a francia zenei világról, aztán felmentünk a lakására, ahol egy paraván mögött a felesége tussolt a szoba sarkában, egy nyolcemeletes ház kilencedik emeletén. Vacsora után hazavitt, és letett a Magyar Intézet előtt. A kapu zárva volt, és a csöngetésre sem jött senki. Hogy a lakáskulcs a kaput is nyitja, azt nem tudtam. Félórás hezitálás után nekiindultam éjjel egykor Párizsnak. Kérdezőssel eljutottam a Notre-Dame-ig, és onnan emlékeztem az útra Polgárékhoz. Persze így is el-eltévedtem, de reggel négyre megérkeztem, és meggyőztem a portást, hogy engedjen be hozzájuk. Szerencsére már délután látott. Polgárék letettek egy pokrócot a kis szobában a földre, és oda rogytam le. Reggel átsétáltak velem a Magyar Intézetbe. Tíz percre volt gyalog.

Még két napot mászkáltam a városban, igazat adva anyámnak, aki egy tárgysorsjátékon nyert még a háború előtt egy párizsi utat, és azt állította, hogy erősebb cipőket kellett volna magával vinnie.

Egyik estén előkelő villában vacsoráztam gazdag barátoknál, a másikon nyomorúságos kültekli arab negyedben lakó szegény barátoknál. Szegényék becsempészték egy százfrankost a zsebembe, mint évekkkel később mondták, annyira nem volt pénzük, hogy ez már nem számított. Ebből vettem útban lévő utódomnak egy finom takarót a bölcsőbe, és elmentem egy sztriptízbárba, mert még olyat sem láttam.

Harmadnap reggel már mint öreg párizsi fogadtam és kalauzoltam a színészeket. Másnap indultunk Avignonba, ahol a pályaudvaron egy Festival feliratú asztalkánál egy pipás ember kitöltött egy zöld igazolványfélét, és azt mondta, hogy ami zöld, az a miénk. Így is volt, a színházi ülések, a kintinban a szalvéta, az utcán a nyilak a szállás irányába mind zölddel voltak jelölve. A magyar organizáció után ez a stílus nagyon üdítően hatott. A művészet is jó volt, Jean Vilar színháza, a TNP olyan színészekkel, mint Gérard Philippe, élményt jelentettek, de furcsának tűnt, hogy ezek az előadások nem kapcsolódtak a mindennapi politikához. Sem úgy, hogy ravasz áttételekkel dicsőítették, sem úgy, hogy milliméterenként próbálták az előírt korlátokat lazítani. Ez olyan szokatlan volt, hogy csak azon vitakoztunk, helyes-e ez vagy sem, az előadásokról alig esett más szempontból is szó.

Autóbuszszal vittek a szép helyekre: Orange-ba, Les Baux-ba, a Pont du Gard-hoz. De nekem még egy trükk sikerült: Pesten a jegyeket nem Avignonig váltottam, hanem Nizzaig, mert odáig még ugyanabba az árkatégoriába tartozott. A többiek meglepődtek – örültek vagy megijedtek, amikor felajánlottam, hogy a szabad vasárnapon menjünk a Földközi-tengerhez. Aki jött, jött. Ketten Nizzaig utaztak, és a tengerparton aludtak egy homokstrandon. Én csak Marseille-ig, mert nagy hajókat akartam látni. A kikötőben olcsó volt a vacsora, és különböző halakat próbálgattam, meg a pasztisznak nevezett szájvíz ízű italt. Láttam egy razziát, ahol arabokat dobáltak fel egy rendőrtáherautóra hihetetlen brutalitással. Szálláshelyem se volt előkelő, nem működött benne se a víz, se a villany rendesen. Visszaúton egy fickó mesélte a vonatban, hogy ő Algírból jön, és három napra meglógott a csapattól, hogy párizsi menyasszonyát meglátogassa. Az utasok nevettek, és kérdezték a fülkében ülő tisztet, hogy ehhez mit szól: nem az én csapatom, mondta, amivel mindenki egyetértett. Összesen két hétig tartott az út.

1958. július, Toulouse

Mint ifjú apa, helyesebbnek gondoltam debreceni öt éves szerződésemet nem meghoszszabbítani, és visszajöttem Pestre a családomhoz és a pesti Operához. Néhány nappal visszatelepülésem után telefonáltak, hogy a toulouse-i énekverseny öt magyar résztvevőjét én kísérem zongorán, mint a francia nyelv tudójának (elég rosszul tudok) kezembe adták a csoport anyagi bázisát, szállodapénzt ésapidíjat tíz napra. És hat repülőjegyet a Budapest–Brüsszel–Párizs útvonalra. Onnan pedig hat vonatjegyet: Párizs–Toulouse–Marseille–Genova–Milano–Bécs–Pest. Olyan kanyargó volt, mintha direkt a kedvemért váltották volna így, de csak hülyeségből tették. Figyelmeztettek, hogy nem tudtak olasz átutazóvízumot szerezni, mert (becsületszavamra) az olasz követ engedély nélkül horgászott a Balatonban, és minthogy nem volt nála pénz, a rendőr bevitte az őrszobára, amíg tisztázták a kilétét. Ezért az olasz követség megsértődött (becsületszavamra), és három napig nem adott vízumot. Az én feladatomból volt, hogy a toulouse-i olasz konzulátuson beleütsessem a vízumokat, mert addigra a három nap lejárt. Az olaszok Pesten ígérték, hogy minden rendben lesz. Ugorjuk át a közben lévő. Toulouse-ban a konzulátuson a pasas azt mondta, hogy rendben van, jöjjenek másnap érte, és szerezzenek neki két jegyet a zárókoncertre. Nem volt több jegy, így aztán vízum sem volt. Elővett egy „confidente” feliratú sokszorosítást a hasa alól, és mutatta, hogy a horgászügy miatt nem adhat vízumot. Mondtam, hogy három napig, és az már rég lejárt. Lehet, mondta, de nem ad. Telefon Pestre. Kitelepítettek (miért hívják ezt telepítésnek?) hat vonatjegyet vissza Párizsba és hat repülőjegyet onnan Pestre. De azt már csak hárman vették igénybe.

Egy azért nem, mert lelépett, mielőtt a visszajegyeket átvettem volna, az Air France irodájában Judit (vezetéknévére nem emlékszem) közölte, hogy neki ne hozzak jegyet, mert ő itt marad, és férjhez megy. Kezet adott, és mosolyogva távozott. Ketten, Barta Alfonz meg én pedig azért nem, mert a követ születésnapjára tartott ünnepségen kellett neki énekelni, nekem meg őt kísérni. Ez a váratlan ajánlat azt jelentette, hogy tíz napig a követség költségén, a Magyar Intézetben lakva, jóapidíjjal Párizsban kellett maradnunk. Ilyen kedélyesen végződött, de nem egészen így kezdődött ez az út.

Minthogy a jegyünket a Pest–Brüsszel–Párizs vonalra váltották, de erről a követséget nem értesítették, ők az orlyi repülőtéren a direkt gépnél vártak. Minket nem várt senki, és a nálam lévő frankokból két taxival hajtattunk be a követségre. Munkaidő után csöngetésünkre csak résre nyílt az ajtó, és egy revolverét előreszegező őr fogadott. Nem tudott rólunk, nem is engedett be. Így aztán földalattival és koffereinkkel elvándoroltunk a Polgárék hoteljéhez, szerencsénk volt szoba. Reggel vissza a követségre, ahol nem voltak hajlandók a költségeinket megtéríteni, mert ők egy nagyon jó szállodában foglaltak helyet számunkra, és azt már előre kifizették.

Toulouse-ban sikeres volt a magyar csoport, egy harmadik és egy negyedik hely azt jelentette, hogy a két nyertesnek visszamenőleg kifizették a szállodáját, nekem minden költségemet megtérítették, mert vállaltam, hogy az argentinokat is kísérem, akiknek a zongoristája megbetegedett. Kosztra se költöttünk, mert egy operarajongó hentesmester állandó ingyenkosztosai voltunk. Így aztán gazdagon térünk vissza Párizsba, ahol Barta a díjból bundát vett a nővérenek, amit ballonkabátjába varrt bele vámentes bélésnek. Ő kicsit szerencsétlen volt az idegen világban, amíg nem talált egy piacot, ahol lecsónakvalót vett, és megfőzte magának az intézet pici konyhájában. Sokfelé kóboroltam a környéken, Chartres-ban, a chantillyi kastélyban és a nagyon szép és azóta kétszer is újra meglátogatott St. Benoit-sur Loire-i templomban.

A legálisan elkölthető pénzt elkölthetve, maradt nálam még egy csomó frank, visszakapott napidíjak, szállodaköltségek. Annyi, amennyit akkoriban nem volt szabad kivinni Franciaországból. Mind bedugtam a farzsebembe, és a magyar állam javára megszegtem a francia törvényt. A Kulturális Kapcsolatok Intézetében elmondtam, hogy Judit nem tért vissza. Rosszallták, hogy ezt mint csoportvezető nem jelentettem hamarabb. Mondtam, hogy nem voltam semmiféle csoportvezető, csak a pénzt bízták rám, és lettem a nagy csomó francia frankot pontos nyugtákkal. Erre vakarózni kezdtek, mert hogy ők már lekönyvelték, és most mi legyen. Kérdeztem, hogy jobb lett volna, ha ellopom? Hát, az adminisztráció számára bizony egyszerűbb lett volna, mondták.

1959, Prága

János másfél éves volt, és a nagymamával Agárdon nyaralt. Mi pedig lakást cseréltünk Szántó Györggyel, aki azelőtt Pesten tanult dirigálni, de tulajdonképpen szlovákiai volt, és Prágában a Barrandovo-villanegyedben lakott. Két hét alatt se untuk meg Józsával Prágát járni. Megint csak Európábnak tűnt Pestnél, nem csak a szépsége és a bombázatlansága miatt. Igazi avantgárd előadást is láttunk, a CARMEN-t, ahol a csempészek motorbiciklin közlekedtek. Voltunk a Laterna Magicában (nem tetszett, de azért jó volt), és vettünk Eck Imrének Škoda-alkatrészt, amit Pesten nem lehetett kapni, de itt egy perc alatt. Voltunk a szép régi vendéglőkben, így a 3 Struchoz címzetben is, amihez csehül még egy p betűt is raknak: pstr – hogy nehezebb legyen kimondani. Először voltunk kínai vendéglőben. Egy házaspár ült mellettünk, cseh férj, magyar feleség, aki két éve élt Prágában, és ennyi idő alatt sikerült egész bámulatosan elfelejtenie magyarul. Megvettem a Hradzsín-képtár albumát német szöveggel. Ez nem tetszett a magyar fiánknak, mert a német az nyugati nyelv, de aztán belátta, hogy keletnémet is lehet.

1960. május-június, Bécs

Négy magyar karmester, Borbély, Erdélyi, Lukács Ervin meg én mentünk államköltségen a bécsi ünnepi hetekre. Számomra külön szenzációt jelentett, hogy Klemperer volt ott a londoni Philharmonia zenekarral, és egy teljes Beethoven-ciklust vezényelt. Ezenkívül Bruno Walter a bécsi filharmonikusokkal, Reiner Frigyes, azt hiszem, szintén a bécsiekkel (Verdi: REQUIEM), és Karajan, az operában. Nekünk sehova se volt jegyünk. Nem tudtam, Klemperer milyen lesz hozzám tizenegy év után, kicsit félve nyitottam be az öltözőjébe, de kedvesebb nem is lehetett volna. Mindenkire emlékezett, még Zoltán nagybátyámról is érdeklődött, akit annak idején Tóth Aladáréknál látott. Meghatóan és magától értetődően adott jegyet kettőnknek (négyet nem is mertem kérni), de azért valahogy mindenki bejutott. Először a második és harmadik szimfóniát játszották, és én Borbélyal az ő jegyével a második sorban feszítettem miniszterelnökök és világsztárok között. A Bruno Walter-koncert próbáján és magán a koncerten is voltam. A próbán Klemperer is ott volt, és utána bemutatott Walternek – gondolom, maga örül az ilyesminek – mondta. Ott ült Erika Mann meg Klaus Pringsheim, Thomas Mann karmester sógora az asztalnál. A Walter-koncerten egy ügyefogyott német fiatalember felment a pódiumra, és bocsánatot kért a német nép nevében mindazért, amit a fasiszták Walterrel tettek. Mint kiderült, a fiatalember az újdonsült müncheni polgármester, Hans-Jochen Vogel, a mai SPD-vezető volt. Walter kedves mosollyal negligálta. Utoljára vezényelt Európában, sőt talán életében. Reinerhez is bekérdeztünk a próbára. Angolul kérdeztem, mondtam, hogy magyar karmesterek vagyunk. Erre magyarra fordította a szót, hozzátéve, hogy ne tévesszük őt össze a szamarakkal, akik az anyanyelvüket képesek elfelejteni.

Klempererrel reggeliztem az Imperial Szálló teraszán. Elisabeth Schwarzkopf libgett oda, kezében egy ajándék Sacher-tortával. Előtte Waltterral énekelte a Richard Strauss NÉGY UTOLSÓ DAL-t. Nekem nem tetszett, de ezt nem mertem volna mondani: az egész dolog valahogy két emelettel magasabban mozgott, mint amihez én szokva voltam. Kérdeztem, hogy Schwarzkopf hány éves lehet. Két éve grófnő – volt Klemperer tapintatos, ravasz és szakszerű válasza. Vagyis hogy két éve már nem Susanna, hanem grófnő a FIGARÓ-ban (negyvenöt volt).

Amikor Klemperer két jegyet kért számunkra a Karajan-féle RAJNA KINCSE-hez, az operában azt hitték, hogy ő maga jön. És amikor Borbély meg én beállítottunk a művészbemutatóra a jegyekért, a portás feltelefonált valahova, és néhány perc múlva egy egész fogadóbizottság jött le a lifttel. Hülyén álltunk, és vigyorogtunk. Aztán az egyik szmokingos megkérdezte, hogy a mester mikor jön. Mondtam, hogy a mesternek koncertje van egy sarokkal arrébb, és nekünk kérte a belépőt. A bizottság sürgősen elrepiült a lifttel, és nekünk néhány perc múlva egy altiszt két nagyon rossz jegyet hozott.

1960. július, Athén

Ide szinte tévedésből kerültünk el Józsaival. Magda barátnőnk az IBUSZ-ból elintézte, hogy kimehessünk a római olimpiára. (Inkább Róma, mint az olimpia miatt.) De végül mégse volt hely, ezért átraktak egy csoportba, amelyik egy hétre Athénba ment. Nekem nem tetszett a csere, mondtam, régi köveket Aquincumban is láthatok, és még ott sem voltam, de Józsa nagyon akart menni, így ő életében először Keleten volt Nyugaton. Kis MALÉV-gép dobált odáig. Egy professzorné belehányt a zacskóba, de amikor a stewardess másikat akart adni, azt mondta, hogy csak hagyja, még fér bele. Aztán amikor a férje Delphoiiban pár követ akart a szoborból lopni, nagyon megharagudott, amikor az idegenvezető nem engedte.

Első este holdtölte volt, és akkor az Akropolisz egész éjjel nyitva van. Igazán nem olyan volt, mint Aquincum. Még Márkus Laci se mukkant meg a nagy csöndben, sőt a cipőnk is levettük, ahogy a sima kövek közt mászkáltunk. A tervezett strandoláson nem vettünk részt, helyette lementünk Szunionba a Poszeidón-templomhoz. Megalkudtunk egy taxissal, aki hármunkat (Lacit meg minket) olcsóbban vitt, mint a vonatjegy ára. Közös kirándulásaink is szépek voltak: Mükéné, Tirünsz, Korinthosz, Nauplion. Aztán Delphoi, Arakhova (egy márvány- és kézimunkafalu) meg az epidauroszi színház az évezredek tücsökzenével.

Lementünk kettesben egy pireuszi kikötőromantikájú night-clubba, Józsa nem akarták beereszteni, amit megértettünk, amint a bárpultnál üldögélő lányokat láttuk, akik mert még korán volt, egymást pedikűrözték. Nagy forgalom később se lett, a zenekar, amelynek két ingén tigrisek szerettek meztelen lányokat, első számként Lehár ARANY ÉS EZÜST című keringőjét játszotta kottából. Persze megvágta a két italért, de hát nekem volt még a cipőmben húsz dollár csempészvaluta.

Láttuk a nagy amerikai '56-os filmet Yul Brinnerrel (AZ UTAZÁS), melyben ő mint szovjet tiszt egy magyar leány kedvéért árulóvá lesz. Mielőtt átlépték csónakon a nádast Hegyeshalomnál, egy eldugott magyaros luxusvendéglőben halpaprikást ettek cigányzenével. Itt Brinner szerelmi bánatában elharapta a vodkás poharat amúgy oroszosan. Amikor a hölgy átért a határon, már várták jóságos osztrák vöröskeresztesek, akik újabb hatalmas adag levest diktáltak belé. Mi röhögünk, a görögök áhíttal nézték.

Meglepő szavakat hall az ember. Kyrie Blum, mondják nekem. Priamosznak hívják a pincért, Agamemnonnak az utcagyereket.

A romokkal is furcsán van az ember. Noha tudja, hogy nem romnak építették, mégis úgy érzi, hogy a romosság szerves tulajdonsága az esztétikájának. Pedig ez bebeszélés. A pisai torony sem azért szép, mert ferde, és A VARÁZSFUVOLA sem azért, mert a dramaturgiáján törés vonul keresztül.

1961. április, Brüsszel, Párizs, London

Honvágybrigádnak hívták azokat a kis csoportokat, akik külföldi magyaroknak adtak műsort április 4-én. Én Neményi Lilivel és Simándyval voltam. Brüsszel volt az első állomás, Zürichen keresztül kellett repülnünk. Én elaludtam leendő hazám repülőterén, de az énekesek azt hitték, hogy figyelek, így majdnem elkéstük a csatlakozást. Brüsszelben szörnyű előkelően laktunk, és a követ autójával vitt a sofőr kirándulni Gentbe és Bruges-be. Oda is kétszer visszamentem svájci koromban, annyira tetszett. A koncerten alig voltak. Másnap repültünk Párizsba. Ott a California Hotelbe fizetett be a követség, és mert a koncert olyan rövid és sikertelen volt, vigasztalódtunk a művész úrral a hotelbárban. Minthogy már a koncert utáni fogadáson sokat ittunk, híres művészekhez nem illő módon pótműsort adtunk a jelenlevőknek. Reggel Londonba. Az angol vámos gyakorlott mozdulattal törte össze a művésznő barackpálinkáját a szatyron belül, amitől az estélyi ruha meg az ezüstcipő bűdös, a művésznő pedig lelkibeteg lett. Koncert csak másnap este, itt a követ maga vitt el kocsin Cambridge-be, sokat tudott róla, és jól is magyarázta el. Este nála vacsoráztunk. A művésznőt kocsin vitték haza, én a művész úrral gyalog akartam menni. Egy óra múlva nem bírtuk tovább, és egy sötét sarokban visszaadtuk az angol követségnek a követ sörét. Hát nem jön abban a pillanatban egy rendőr biciklin? Tisztelettel megvárta, amíg befejeztük, majd kérdezte a nevünket. Hallván, hogy külföldiek vagyunk, megvető mosollyal érdeklődött, hogy abban az országban, ahonnan jövünk, nincsenek-e utcai vízeldek. Elkapott a szemtelenség, és azt mondtam, hogy nálunk van, de Londonban csak pénzért van, és azért vizeünk az aszfaltra, mert nincs nálunk egy vas sem. Ezen elgondolkozott, és mondta, hogy ezt a jogos panaszt jelenteni fogja a fölöttesének.

Dél előtt elvittek a hangversenyterembe próbálni. Itt minden más volt, mint Párizsban és Brüsszelben: szép terem (Mahatma Gandhi Hall), jó zongora, Londonban a zene fontos. Este tele is lett a terem, és kibővített programunknak nagy sikere volt. Egy volt faszori osztálytársam, Gortvai Péter sebész jött gratulálni az öltözőbe. Tizenhét éve nem láttam. Elvitt egy italtra, aztán kórházi szobájába, mert éppen ügyeletes volt az éjjelre. Ő mesélte, hogy Klemperer Londonban van, és egy lemezfelvételen dolgozik. Felhívtam másnap a hotelban, ahol mindig lakott. Lotte, a lánya, rögtön felajánlotta, hogy találkozzunk. Odamentem reggel, és kocsival elvitt a lemezfelvétel nyolcszögletű mormontemplom színhelyére. A MÁTÉ PASSIÓ-t vették fel. Lotte mindjárt kitalálta, hogyha úgyszintén itt vagyok, maradjak még egypár napig, és felhívta a nagyon jó szándékú követet, hogy az apjának szüksége lenne rám, engedélyezze, hogy még maradjak. Ez rendben lett volna, Lotte adott megélhetésre pénzt, és én újra felhívtam Faragó Erzsit, aki már első nap találkozott velem, mert csomagot hoztam neki Pestről, és már akkor mondta, hogy nála bármikor lakhatom. Most, hogy aktuális lett, újra igent mondott, és beköltöztem tíz napra a Dyne Road-i kis házba. Ennek a Dyne Roadnak, mint annyi londoni utcának, szinte minden háza egyforma, aki elfelejti a házszámot, nem talál haza. Gázpénzt kellett bedobni, hogy jöjjön a meleg víz, és én úgy éreztem, hogy egy pesti orvosnő (Erzsi az volt) kényelmesebben él, mint ő. De neki nem ez volt a véleménye. Tőle hallottam azt a fontos mondatot, hogy az angol koszt rossz, de Londonban rossz. Sokkal később Ernszter Dezső mondta ugyanezt a zürichi időjárásról. (Nem a klíma miatt élsz itt.)

Klemperer itt is, mint mindig, külön fejezetet érdemelne. Amikor először felmentem a hotelszobába, épp valami régi ismerősét hívta fel Los Angelesben, és egy jó félórát beszélt. Ahogy Lotte mondta: ő keresi, hadd dobálja úgy a pénzt, ahogy kedve tartja. A MÁTÉ PASSIÓ felvételein ott ültem délelőttönként, persze nem volt dolgom. Egyszer Christa Ludwignak hoztam teát a szemben lévő büféből, egyszer meg egy csellista lányt zongorán kísértem, amikor előjátszott. Meg is hívott este egy partyra, sok nagyon-nagyon értelmes muzsikus társaságába. Mind szerették Klemperert, értékelték zsenialitását, és túrték rigolyáit. Ez a pesti acsarkodások után nagy örömet jelentett.

Klemperer maga sugárzott, hogy Adolf Eichmannt az izraeli titkosszolgálat Brazíliában elfogta. De Gagarin, aki akkor repült a szputnyikkal a Föld körül, nem érdekelt. Az angol újságok megijedtek, egyben rajongtak a szovjet technikáért. Klemperer számára a „spaceman” csak egy katona volt, az űrrepülés csak közelebb hozta a világ végét.

Egy koncertje is volt közben a Philharmonia zenekarral, és akkor látszott, hogy milyen jó kondícióban van rokkant külsejéhez képest. Már a próba is remek volt. A szólistával, a zenekar első kürtösével (Alain Civil) ebédeltünk. Nemcsak a Mozart Esz-dúr KONCERT-et játszotta ebben a műsorban, hanem a többi számban is a kürtöt, mert ezek úgy voltak összeválogatva, hogy neki nagy szólója legyen benne. (SZENTIVÁNEJI ÁLOM, SIEGFRIED IDILL.) Egy zenekari tag „jutalomjátéka”.

Amennyi időt nem Klempereréssel töltöttem, egyedül csavarogtam London belvárosában. Nem mentem se múzeumba, se kottaüzletbe, egyszerűen bámészkodtam. Vasárnap Faragó Erzi elvitt St. Albansba, éppen NELSON-MISE volt a katedrálisban. Találkoztam Sárközi Matyival, aki szegről-végről rokonom, és a BBC-nek, azelőtt a Szabad Európának dolgozott. Mondta, hogy a magyar hatóságok pikkelnek rá, és ne nagyon mutatkozzam vele. Így aztán a lakásában ültem. Nagyon ismeri Londont, sok néznivalóra hívta fel a figyelmemet. Egy órát lehettem ott. Másnap telefonál a magyar követségről a disszidens Faragó Erzi lakására a kultúrattasé. Van egy fölösleges jegye a Wembley Stadionba. Anglia–Skócia. Találkoztunk, és kivitt. Minthogy az angolok 7:3-ra nyertek, és minden gól után whiskyt ittak, mintegy nyolcvanezer tökrészeg hagyta el a meccs végén autójával a parkolót. Mi még leültünk egy kávét inni, amíg a kocsihoz hozzáférhettünk: örülök, hogy tetszett a meccs, de máskor ne menjen a Sárközi Mátváshoz, mert ő ellenség – mondta meghívóm.

Visszafelé sokat késett a gép, Amszterdamban kellett várni a csatlakozásra, és Prágában is leszálltunk. Ferihegyre későn érkeztünk, láttam az üveg mögött Józsat és Jánost várni, meg egy barátunkat, akinek kocsija volt, és vállalta, hogy bevisz. A vámos talált egy gyanús tégelyt nálam, de amikor mondtam, hogy abban pozaunzsír van, gyanakodva tudomásul vette. Valóban, Mr. Flashinsky, a Philharmonia zenekar pozaunosa küldte saját készítésű kenőcsét (hogy jobban csússzon a rézcső) a magyar kollégáknak, mert naívuul rendeléseket várt tőlük. A vámos tovább kutatott, és megtalálta egy zacskóban Faragó Erzi küldeményét nővére számára, akinek bolhás macskái voltak. Hát ez mi, kérdezte, most már kokaint sejtve. Mondtam: speciális macskabolhapor. Ez már sok volt a jóból.

Reggel négykor jöhettem ki, amire a kémiai analízist befejezték. Szegény három és fél éves fiam hősiesen ébren tartotta magát, csak az autóban aludt el, ahogy tegnapelőtt is, amikor nálunk vacsorázott, és türelmesen végighallgatott minket, csak amikor hazavittem, kezdett horkolni, de most már harminchárom és fél éves.

(Folytatása következik.)